

אימהות ישראלית וטכנולוגיות פריון בראי זכויותיהן של נשים עם מוגבלות¹

רוני רוטנר²

מוסד האימהות הוא אחד ממאפייניה המרכזיים של החברה הישראלית, והוא גולש מהזירה הפרטית-האישית לזירה הציבורית-הפוליטית. מייחסים לנשים כישורי אימהות טבעיים וחברתיים, ומתוך כך מצפים מהן למלא ללא קושי את תפקידיהן האימהיים. כשמתעוררים קשיים ומורכבויות, רואים בהם פתולוגיות. בה בעת כשמדובר בנשים עם מוגבלות, הגישה הרווחת בישראל ובעולם שונה בתכלית; רבים נוטים להטיל ספק במסוגלות ההורית של נשים עם מוגבלות, ויש אף כאלה הרואים סתירה בין מוגבלות לאימהות. עם הגישה הזו נאלצות נשים אלה להתמודד.

התפתחויות הנוגעות לזכויותיהם של אנשים עם מוגבלות מציגות גישות שונות, המקדמות שוויון מהותי של אימהות עם מוגבלות, תוך התחשבות בחוויית החיים הייחודית שלהן, ראייה אוניברסלית של מושג "האימהות המוגבלת" והכרה בקשיים ובאפליה המתעוררת בהעדר ההתאמות הנדרשות להן.

באמצעות ניתוח המקרה של אורה מור-יוסף, אישה עם מוגבלות שיזמה הליך שבאמצעותו הובאה לעולם תינוקת ללא קשר גנטי אליה, מראה המאמר כיצד לא באו לידי ביטוי מעשי התפתחויות בסוגיית שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות ובסוגיה של קביעת ההורות המשפטית, ומנסה לעמוד על הסיבות לכך.

באמצעות ניתוח פעולות והחלטות המדינה מראה המאמר, שלא העדר הקשר הגנטי בין אורה לתינוקת היה הנימוק האמיתי שעמד מאחוריהן, וכיצד התפתחויות טכנולוגיות בתחום הפריון מעמתות את רשויות המדינה עם שאלות חדשות בתחום זכויות ההורות של א/נשים עם

1 אני מודה לגידי ספיר, אריק רימרמן, שגית מור, איריס פינקלשטיין, טלי מרקוס ודורון דורפמן על קריאה של גרסאות קודמות של המאמר ועל הערות חשובות; לדבורית גלעד, תמר סנונית פורר, ליאורה רופמן, ולרי זילכה, שני שדה, יונית אפרתי וחיה גרשוני על השיחות המועילות שניהלנו בנוגע לנושא המאמר; לעורכת הלשונית חוה רימון על המקצועיות והיסודיות שהביאו את המאמר לגרסתו הסופית; לסטודנטים בשנת הלימודים תשע"ד, שירן קנפו ורועי כהן, שטיפלו בתיק בחוכמה ובמסירות, ולאורה מור יוסף, אבי סטי ודורון דורפמן על ששיתפו אותנו במאבקה של אורה

2 הקליניקה לזכויות אנשים עם מוגבלויות, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר אילן.

מוגבלות, ומאלצות אותן לפעול בזירה שעדיין לא גובשה מדיניות בנוגע אליה, ואגב כך חושפות דעות חשדניות כלפי הורות של אנשים, ובפרט נשים, עם מוגבלות.

מלות מפתח: מוגבלות, אימהות, הורות, טכנולוגיות פריון

מבוא

בשנת 2013 נולדה בבית חולים אי שם בארץ תינוקת, שנוצרה כתשעה חודשים קודם לכן בזכות תרומה אנונימית של ביצית ותרומת זרע שנקלטו ברחמה של פונדקאית. מהלך זה היה פרי יוזמתה של אישה אחרת, שביקשה בדרך זו להיות אם.

אורה מור-יוסף היא אישה עם מוגבלות. בשל מחלת ניוון שרירים היא נעה בכיסא גלגלים ונעזרת במטפלים אישיים. מעבר לקשיים אופייניים אחרים, התלוו למחלה גם קשיי פוריות, שהובילו את אורה להליך הפונדקאות. אולם מיד עם היוולדה, ובניגוד לרצונה של אורה, הועברה התינוקת למשפחת אומנה.

במאמר אני מנתחת את המקרה, שבו אפשרו אמצעים טכנולוגיים להביא לעולם תינוקת ללא קשר גנטי או ביולוגי ליוזמת התהליך שביקשה להיות מוכרת כאמה, ובוחנת לאורו את מדיניות המדינה כלפי הורות של אנשים, ובעיקר נשים עם מוגבלות. מדיניות המדינה באה לידי ביטוי באמצעות החלטות משרד הרווחה והשירותים החברתיים, שהוצגו בידי הפרקליטות ואושרו בידי בתי המשפט. למרות ייחודו, יש במקרה זה כדי ללמד על יחס המדינה כלפי הורות של נשים עם מוגבלות, שכן טכנולוגיות פריון חדשניות אילצו אותה לקבל החלטות בתחום משפטי "אפור", שחשפו חשדות, וכן דעות קדומות ורגשות שליליים.

המפגש בין גלובליזציה וטכנולוגיות ילודה לבין זכותן של נשים עם מוגבלות לאימהות מציב את המדינה לפני סוגיות חדשות. בבואה לפתור אותן, לאור ההתפתחויות בהגדרת ההורות המשפטית וההמעטה בחשיבות הקשר הגנטי, היא נאלצת להתמודד עם ערכים מתנגשים: עמדות "מסורתיות" בדבר הורות נורמטיבית, מסוגלות הורית וטובת הילד מזה, ושוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, הכלה ואוטונומיה מזה (גלעד, 2007). פסיקת בית המשפט מלמדת, שטרם התגבשה עמדה ברורה וכוללת לסוגיות שמפגש זה מציב, ובשל כך פעלה המדינה באופן שחשף, לטענתי, יחס חשדני כלפי אימהות עם מוגבלות.

בפרק הראשון יובאו השתלשלות העניינים ופסיקות בתי המשפט; בפרק השני יוצגו עיקרי הגישה החברתית למוגבלות, הביקורת עליה והשתקפותה בחקיקה המקומית והבינלאומית; בפרק השלישי אדון במוסד האימהות בישראל ובהשלכותיו על אימהות עם מוגבלות; בפרק הרביעי אדון בזכות להורות ובקביעת הורות משפטית בישראל; בפרק החמישי אדון בדרכים שבהן באו לידי ביטוי במקרה של אורה דעות חשדניות כלפי הורות עם מוגבלות. אראה,

שנימוק "העדר הקשר הגנטי" איננו הנימוק האמיתי או היחיד שעמד מאחורי ההחלטות, ושהנימוק האמיתי הוא חשש מאי מסוגלות אימהית עקב המוגבלות.

לסיום המבוא, הערה מהותית בנוגע לתופעת הפונדקאות ההולכת ורווחת בשנים האחרונות בעולם ובישראל. תופעה זו מעלה שאלה בדבר זכויות אדם, זכויותיהן של הנשים שגופן הוא אמצעי למימוש שאיפות וזכויות של אנשים אחרים (ליפקין וסממה, 2013). שאלה זו ואף הסתירה בין זכות ההורות לבין הפגיעות האפשריות בזכויות הפונדקאית לא נעלמו מעיניי.³ הן דורשות מענה מקיף שישמור על האינטרסים ועל הזכויות של כל הצדדים המעורבים, ויתווה לפרקטיקות המתהוות מסגרת אתית, רפואית וחוקית (Shalev, Moreno, Eyal, & Leibel, Schuez, & Eldar-Geva, 2016).

עובדות המקרה והשתלשלותו בבתי המשפט

אורה, אישה עם מוגבלות פיסית, בשלהי שנות ה-40 לחייה, ביקשה להיות אם. מכיוון שנשיאת היריון מסכנת את חייה בשל מוגבלותה, ניסתה אורה להיעזר בפונדקאות בישראל באמצעות חוק הסכמים לנשיאת עוברים (אישור הסכם ומעמד היילוד), התשנ"ו-1996,⁴ אולם נדחתה בשל אי הכרה בה ובבן זוגה כבני זוג על פי חוק. במסגרת הליך בקשת הפונדקאות עברה אורה הערכת מסוגלות הורית, ונקבע שהיא כשירה ומסוגלת להיות אם.

לאחר שנפרדה מבן הזוג, פנתה אורה לפונדקאות בחו"ל. ביציות נשאבו מגופה, הופרו והושתלו ללא הצלחה ברחם פונדקאית בחו"ל. בירורים שערכה העלו שסיכוייה לאמץ ילד, בארץ בחו"ל, קלושים, שכן חוק אימוץ ילדים, התשמ"א-1981,⁵ מעניק עדיפות לבני זוג, והנהלים המסדירים את ההליך שמים דגש על מצבם הפיסי של ההורים.

מאחר שמחמת מוגבלותה לא ניתן עוד לשאוב ממנה ביציות, ביצעה אורה הליך אחר, שבו נעזרה בגבר תורם זרע, באישה שממנה נקנתה ביצית, בהפריה בחו"ל ובפונדקאית שהיא קרובת משפחה. לאחר ההפריה שעברה בהודו והעברת העוברים לרחמה, חזרה הפונדקאית לארץ, ואורה ליוותה אותה עד הלידה. דרך זו אינה נחשבת "פונדקאות חו"ל קלאסית", כפי שהותוותה בפסיקה, אולם היא לא נאסרה בחוק, ואורה מעולם לא הועמדה לדין.

לפני הלידה פנתה אורה למשרד הבריאות ולמשרד הפנים כדי לוודא שתוכל להירשם כאם הקטינה. בעקבות סירוב המשרדים, הגישה לבית המשפט כתב תביעה לקביעת אימהות.⁶ מיד

3 במקרה של אורה דובר ב"פונדקאות אלטרואיסטית", שאינה כרוכה בתשלום, והפונדקאית הייתה קרובת משפחה.

4 להלן אתיחס לחוק כ"חוק ההסכמים".

5 להלן אתיחס לחוק כ"חוק האימוץ".

6 בכל הערכאות ייצגו את אורה בהתנדבות (פרו-בנו) עורכי הדין אברהם סטי ושמואל מורן.

לאחר הלידה אסר עליה משרד הרווחה לחבור אל התינוקת, ולאחר יומיים הועברה זו למשפחת אומנה. המדינה ביקשה להתחיל בהליכי אימוץ, אך אלה עוכבו לבקשת אורה ובהוראת בית המשפט.

בית המשפט לענייני משפחה בבאר שבע דחה את תביעת האימהות (תמ"א 50399-12-12). פסק הדין שניתן ביוני 2013, כשמלאו לתינוקת המישה חודשים, קבע שהדרך שבה באה לעולם והעדר הקשר הגנטי בינה לבין אורה אינם תואמים את דרכי ההורות בישראל. טענותיה של אורה, שזוהי פונדקאות חו"ל שנעשתה על פי הדין ההודי, נדחו. פסק הדין לא ייחס חשיבות כלשהי למוגבלותה של אורה ולהשלכותיה על זכות ההורות שלה.

גם הערעור לבית המשפט המחוזי בבאר שבע נדחה (עמש (ב"ש) 59993-07-13). בפסק הדין שניתן בינואר 2014, כשמלאה לתינוקת שנה, הדגיש בית המשפט את חשיבות הקשר הגנטי והביע חשש שהכרה בהליך היא "מדרון חלקלק" שיפתח פתח ל"תעשיית ייצור ילדים" וסחר בהם. ואולם בה בעת הוא הבהיר שאין נסיבות המקרה שלפניו מעוררות חשש שכזה. עוד נקבע שהמחוקק ולא בית המשפט הוא הגוף המתאים להכרה בהליך.

בית המשפט התייחס למוגבלות בקצרה וקבע, שאף שאורה שייכת לקבוצת נשים "שסיכוייהן לזוגיות, בהיותן נכות, נמוכים, ושנכותן אינה מאפשרת קיומו של קשר גנטי ליילוד", הרי שמאחר ש"הורות הסכמית", שאורה טוענת לה, אינה מוכרת בישראל, אין אפליה באי ההכרה באורה כאם. הייתה זו אפליה, אילו במקרים שבהם אימהות ללא מוגבלות מוכרות כהורים היו מונעים הכרה זו מנשים עם מוגבלות.

אורה הגישה לבית המשפט העליון בקשת ערעור (בע"מ 1118/14). מטה מאבק הנכים, באמצעות הקליניקה לזכויות אנשים עם מוגבלות בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר אילן, הגיש בקשת "ידיד בית משפט", וטען בה שהמוגבלות היא סוגיה מרכזית בשני מובנים: היא מונעת מאורה להביא ילדים לעולם בדרכים הנחשבות מקובלות; תפיסות חשדניות של המדינה ובתי המשפט בערכאותיהם השונות בדבר מסוגלות ההורות של אנשים עם מוגבלות נהחו את החלטותיהם והכריעו את הכף לרעתה.

ביולי 2014, כשמלאו לתינוקת שנה וחצי, נדחה הערעור פה אחד בידי שבעה שופטים, ובאפריל 2015, כשמלאו לפעוטה כבר שנתיים ויותר, פורסמו נימוקי פסק הדין. בית המשפט קבע שבהעדר אחת הזיקות המוכרות להורות (גנטית, פיסיוולוגית, אימוץ וזוגיות) לא ניתן להכיר ב"הורות הסכמית" על פי הדין הקיים, ולא ראוי שבית המשפט ייצור זכות כזו ללא חקיקה מפורשת. עוד הביע בית המשפט חשש מפני תופעה של סחר בילדים וניצול גורמים המעורבים בתהליך ההולדה, והעיר שיש לבדוק בהליך נפרד את מעמדה של אורה בנוגע לאימוץ.

בית המשפט התעלם מרוב הטענות שהועלו במסגרת בקשת "ידיד בית המשפט", ואף לא קיבל אותה פורמלית. השופט חנן מלצר (שהצטרף אף הוא לדחיית הערעור) היה היחיד

שהתייחס לנושא זכויות אנשים עם מוגבלות; הוא טען שיש חסר נורמטיבי המונע מהם לעתים לממש את זכותם להורות, וקרא לרשות המבצעת ולמחוקק לתת את דעתם למצבם של אנשים עם מוגבלות בהקשר ההורות ולפעול להתאמת הדינים הרלוונטיים, לרבות הורות ללא זיקה גנטית.

שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות הגישה החברתית למוגבלות, חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות והאמנה הבינלאומית בדבר זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות

טענות אורה ומטה מאבק הנכים בדבר אימהותה נעוצות במידה רבה בגישת שוויון הזכויות של אנשים עם מוגבלות, הגישה החברתית, ובהעברת המיקוד לבחינת המחסומים שמציבה החברה לפני אנשים עם לקויות שונות, מחסומים שהם אלה היוצרים את המוגבלות. לפי הגישה החברתית המוגבלות היא לא רק תכונה אישית ומובנית, שיש לטפל בה ולרפאה במידת האפשר, אלא תוצר של הבניה חברתית, הנחות תרבותיות שגויות, פרקטיקות חברתיות מפלות ונורמות גלויות וסמויות. מכיוון שהמדינה היא זו שנכשלה ביצירת חברה נגישה, מכלילה ונטולת דעות קדומות, עליה מוטלת האחריות לתיקון העוולות (מור 2012; Oliver, 1990; Rimmerman, 2013).

חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998, והאמנה הבינלאומית בדבר זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות (Convention on the Rights of Persons with Disabilities) מבטאים ברוחם ובלשונם את הגישה החברתית (זיו 2004; Rimmerman, 2004; Soffer, David, Dagan, Rothler, & Mishaly, 2015). עצם חקיקתם, על רקע חוקי אי האפליה הנוהגים, מעידה שנחוצים כלים מיוחדים ליצירת שוויון, כשמדובר באנשים עם מוגבלות (Megret, 2008).

במסגרת החוק והאמנה נקבעו עקרונות של העדפה מתקנת והתאמות. ההתאמות מוצדקות ממניעים של שוויון, יעילות וצדק (ספיר, 2011), והן לב החוק והאמנה. אין משמען מתן הזדמנות שווה, אלא נקיטת פעולות שיבטיחו השתתפות שוויונית בחברה, מתוך הבנה שהמצב ה"נייטרלי" הרווח מפלה למעשה אנשים עם מוגבלות (Stein, 2004).

נושא המשפחה וההורות זוכה לביטוי בסעיף 23 לאמנה, הקורא לקדם שוויון בתחום הקמת משפחה וגידול ילדים, ולהנגיש פיסית ובירוקרטיית את השירותים הרלוונטיים לאנשים עם מוגבלות (Coffey, 2012). ניתן גם לטעון, שמניעת אמצעי פוריות מותאמים היא אפליה פסולה, במיוחד במדינה המעניקה אמצעים רבים למימוש זכות ההורות (Mutcherson, 2009). זאת ועוד, מתוך הבנה לנחיתותן הכפולה, מדגיש סעיף 6 לאמנה את חובתן של

המדינות להבטיח לנשים ולנערות את מימוש זכויות האדם וחירויות היסוד המנויות באמנה (ובכללן את אלה המנויות בסעיף 23).

סעיף 23 נשען על אמנות בינלאומיות נוהגות, המכילות סעיפים המגנים על מוסד המשפחה: סעיף 16 להצהרה הכללית בדבר זכויות האדם משנת 1948 (Universal Declaration of Human Rights, 1948), סעיף 10 לאמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות מ-1966 (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966), סעיף 23 לאמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ופוליטיות (International Covenant on Civil and Political Rights, 1996) ודברי המבוא לאמנה הבינלאומית בדבר זכויות הילד (International Convention on the Rights of the Child, 1989). לכן נראה שיש לקרוא אותו לאור מטרת העל של האמנה – ביעור אפליה כנגד אנשים עם מוגבלות, תוך קידום הגנה עליהם והבטחת זכויותיהם (סעיף 1 לאמנה), מתוך הבנה שמניעת התאמה או הנגשה סבירה היא אפליה פסולה ושאינן הגישה של אנשים עם מוגבלות למערכות יחסים, רבייה וגידול ילדים מובנת מאליה (Powell & Stein, 2016).

עם זאת, בשלב זה יש שאלות רבות בנוגע לביסוסן ולגבולותיהן של זכויות משפחה והורות לאנשים עם מוגבלות, בהתאם לאמנה, ובנוגע לדרכי פירושה בפסיקה הלאומית והבינלאומית. כך לא ברור עד כמה אכן יוביל יישום עקרון ההתאמות, המופיע באמנה, למסקנה שהזכות להורות טומנת בחובה את זכותם ה"חיובית" של אנשים עם מוגבלות לא להיות מופלים לרעה, כאשר הם זקוקים לאמצעים למימוש ההורות, או רק את הזכות "השלילית" שלא להפריע להם בתהליך (Foley, 2002). גם אם נניח, **כפי שאני סבורה**, שהסעיף מעגן **מפורשות** את זכותם של אנשים עם מוגבלות לאמצעים למימוש ההורות, נשאלת השאלה המעשית, מה הם אותם אמצעי נגישות: מה הן אותן התאמות ומה הם אותם שירותים האמורים לאפשר לאנשים עם מוגבלות לממש הורות.

שאלה אחרת, כאמור, היא **כיצד תפרש הפסיקה** את לשון החוק ואם למוגבלותם של האנשים (בעיקר מוגבלות שכלית-התפתחותית או נפשית) **תהיה** השפעה מכרעת על פרשנות זו. לדוגמה: סעיף 23.1(ב) לאמנה קובע ש"תוכר זכותם של אנשים עם מוגבלויות להחליט בחופשיות ובאחריות על מספר ילדיהם". נשאלת השאלה, אם **בתי המשפט יפרשו את** החופשיות והאחריות של הורה עם מוגבלות נפשית או שכלית-התפתחותית **באותו אופן שבו יפרשו מושגים אלה בכל הנוגע להורה עם מוגבלות פיסית או הורה ללא מוגבלות כלל**. דוגמה אחרת היא המושג "טובת הילד" (סעיפים 23.2 ו-23.4 לאמנה), הנתפס כעיקרון עליון בכל הנוגע ליחסי הורים וילדיהם. מושג זה נתון לפרשנות, המושפעת מגורמים רבים (זפרן, 2010), ואפשר שבהקשר של הורה עם מוגבלות **ייטו בתי המשפט להכריע** שטובת הילד דורשת להרחיקו מההורה.

נכון לעכשיו נראה שנוסחו של סעיף 23 מאפשר פרשנויות שונות, ודומה שלמרות ההתקדמות בחקיקה, עדיין לא נמצא למשפחה מקום מרכזי ובטוח בתחום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות (Rimmerman, 2015).

לגישת מטה מאבק הנכים, היה יישום עקרון השוויון אמור להביא לבחינת חובת המדינה לדאוג להתאמות הנדרשות. לכן הייתה אחת הטענות המרכזיות שהמדינה וערכאות המשפט השונות לא הנגישו את זכותה של אורה, כאישה שמוגבלותה לא אפשרה לה להביא לעולם ילד בדרך אחרת, על ידי ביצוע ההתאמות הנדרשות לה (Dorfman, 2015).

כאמור, לא קיבל בית המשפט גישה זו, אולם ניתן לה ביטוי בפסק דינו של השופט חנן מלצר, שהתייחס לחוק השוויון ולאמנה הבינלאומית, הכיר בחסר הנורמטיבי המונע לעתים מאנשים עם מוגבלות לממש את זכותם להורות, וקרא לרשות המבצעת ולמחוקק לתת את דעתם למצב זה ולפעול להתאמת הדינים הרלוונטיים, לרבות הורות ללא זיקה גנטית.

הביקורת על הגישה החברתית והקשר שלה להורות של אנשים עם מוגבלות

בד בבד עם יישום עקרונות הגישה החברתית ופיתוחה, נמתחה עליה ביקורת. אין הביקורת מבטלת את הגישה, אלא מבקשת לפתח ולהרחיב אותה. בעוד המבקרים מכירים במודל החברתי כתפיסת עולם חשובה וכמצע להתאמות ולנגישות, הם מותחים ביקורת על ההכחשה המוחלטת כמעט של השפעתה המגבילה של הלקות על הפרט – חוויותיו הייחודיות והכאב הפיסי והפסיכולוגי הכרוך בלקות – ועל ההתמקדות במוגבלות החברתית תוך התעלמות מהיבטים מהותיים של קהילה, שונות ותרבות (רוטלר וגיל, 2010; Swaine & French, 2000).

פיתוח אחר של הגישה החברתית מתייחס להיבט המתמשך, המשתנה והבלתי יציב של המוגבלות ומדגיש את הצורך בגישה אוניברסלית, המכירה בכך שכמעט כל אחד יחוה מוגבלות במהלך חייו (Zola, 1989; Shakespeare & Watson, 2001; Albin, 2014). גישות אחרות הדגישו את יחסי הגומלין בין אנשים ומוסדות בנקודות זמן שונות (Hayward, 2014) והיבטים של תלות הדדית (interdependence) או "עצמאותלות" אצל אנשים עם וללא מוגבלות, כאשר אין ההבחנה בין עצמאות לתלות ברורה וחדה (Watson, 2004).⁷

הגישה האוניברסלית למוגבלות בהקשר של הורות מדגישה את הצורך של הורים, עם וללא מוגבלות, להיעזר באחרים, ואת הבעייתיות שנוצרת כאשר החברה קובעת אילו התאמות ייחשבו "לגיטימיות" ואילו ייחשבו חשודות ופתולוגיות; הגישות המתייחסות להשפעת יחסי

7 את המונח העברי "עצמאותלות" בהקשר של לימודי המוגבלות טבעה נילי ברויאר ב-2012.

גומלין על המוגבלות מתאימות במיוחד לתחום ההורות, בשל מהותו כמערכת יחסים משתנה, הדורשת יכולות שונות לאורך זמן, ולא רק מצב קבוע הדורש התאמות מסוימות וידועות מראש. בשל אפיונים אלה, אנשים עם מוגבלות עשויים להתקשות בהיבטים מסוימים של ההורות ולא להתקשות באחרים; עם חלוף הזמן ולאור צורכיהם המשתנים של הילדים, משתנות גם השלכותיה של המוגבלות על ההורות, וכך גם אופי תלותו של ההורה באחרים ותלותו של הילד בהורה. יש אפוא להתחשב בכל אלה ולאפשר גמישות בהכרה בחסמים ובזכאות להתאמות. זאת ועוד, כשהיא נותנת מקום לקושי ולתלות, מפנה הגישה מקום למוסד המשפחה וליחסים הנרקמים בין הפרטים בה. מוסד זה נדחק במידה רבה הצדה בשם האינדיבידואליות והשאיפה לעצמאות מרבית, המאפיינות את המודל החברתי (Shakespeare, 2006).

מוסד האימהות בישראל והשלכתו על אימהות של נשים עם מוגבלות

המשפחה המסורתית, והאימהות בתוכה, היא מוסד רב עוצמה בחברה הישראלית ואחד ממאפייניה המרכזיים. במסגרת זו מוגדרים בבירור תפקידיה של האישה כאם וכרעה, המחויבת בלידת ילדים ובטיפול בהם. מבנה זה מבוסס על אי שוויון בין המינים ועל חלוקת תפקידים מגדרית חדה וברורה, המובנית במוסדות החברה והמדינה (בין השאר בעידודו של הדין הדתי), ועל ידי כך הופכת למעשה מובנת מאליה, וגולשת מהזירה הפרטית-האישית אל הזירה הציבורית-הפוליטית (פוגל-ביז'אווי, 1999).

חשיבותה של האימהות נגזרת מעקרון עידוד הילודה במדינה היהודית, שתכליתו להשיג יעד לאומי של גידול האוכלוסייה (ברקוביץ', 1999). מעיקרון זה נובע "מיתוס האימהות היהודי" שמשמעותו דאגה בלתי פוסקת ואהבה ללא תנאי לילדים; להבדיל מאבות, אימהות נתפסות כבעלות יכולות טבעיות וסוציאליות עמוקות, ההופכות אותן להורה מעניק ומסור יותר (הקר, 2003). גם במישור המשפטי יש העדפה ברורה להכרה בזכותה של האישה לאימהות על פני הכרה בזכותה לאי-אימהות (בילסקי, 2004).

האימהות בישראל נתפסת, לא כבחירה, אלא כמימוש הכרחי של הנשיות (דונת, 2010), וההנחה הרווחת היא שנשים מסוגלות למלא את תפקידיהן האימהיים ללא קושי. הצד האחר של האימהות, מורכבותה והקשיים שהיא מעוררת, נתפס כשייך לתחום הפסיכיאטרי-הפתולוגי, ה"מוגבל" (קרן, 1989) ולכן כשאין אימהות ממלאות את תפקידיהן, כמצופה מהן, החברה עשויה לייחס זאת למוגבלות נפשית או קוגניטיבית.

נוכח אלה, נשים עם מוגבלות, הנדרשות להתמודד עם קושי כפול, הן בשל נשיותן והן בשל מוגבלותן (זק"ש ואייל, 2013), מוצאות עצמן במקום מורכב במיוחד, כאשר הן הופכות או מבקשות להפוך לאימהות.

אמנם גם גברים עם מוגבלות נחשבים הורים לא אידיאלים, אבל כשמדובר בנשים-אימהות, ההסתייגות מחריפה. על אף הקשר בין נשיות למוגבלות לאורך ההיסטוריה המערבית במובן "הנשיות המוגבלת" (Garland-Thomson, 2002), כאשר מדובר באימהות (להבדיל מאבות), המוגבלות מגבילה יותר. המוגבלות נובעת, בין השאר, מיחסים בין אנשים ומושפעת מגורמים כגון מגדר, גזע, אתניות, מעמד וגיאוגרפיה (Filax & Taylor, 2014). לכן נשים הנושאות, דרך מסורת, ברוב רובו של נטל גידול הילדים וטיפול המשפחה, נתונות, יותר מגברים, לדעות שליליות בנוגע למסוגלותן ההורית (Mutcherson, 2009).

רובד אחד של הקושי של נשים עם מוגבלות הוא מעשי: השגת היריון טבעי, הוצאת ביצית, החזקת היריון, אימוץ וגידול הילדים. נוכח זאת הן עשויות, יותר מכלל האוכלוסייה, להזדקק לסיוע אישי ומדינתי, כלכלי ורגולטורי. כך גם מוגבלותה של אורה הציבה לפנייה קשיים: היא לא יכלה להרות באופן טבעי, לשאוב ביציות או לשאת היריון, והעדר בן זוג, הרווח אצל נשים עם מוגבלות כשלה (קורן, 2001; Shakespeare, 2000), מנע ממנה את האפשרות להיות אם לילד גנטי של בן זוגה.⁸ דרך הפתרון שגיבשה ביקשה להתגבר על המכשולים הללו, ו"להתאים" את הליך ההורות למוגבלותה.

במאמר מוסגר ייאמר שעל פי חוק השוויון, המגדיר אדם עם מוגבלות כ"אדם עם לקות פיסית, נפשית או שכלית, לרבות קוגניטיבית, קבועה או זמנית, אשר בשלה מוגבל תפקודו באופן מהותי בתחום אחד או יותר מתחומי החיים העיקריים", ייתכן שעצם הקושי להיכנס להיריון עשוי להגדיר אישה כאישה עם מוגבלות. עקרות אף מוכרת כליקוי המקנה אחוזי נכות מאת המוסד לביטוח לאומי (סעיף 27 לתוספת לתקנות הביטוח הלאומי [קביעת דרגת נכות לנפגעי עבודה], התשט"ז-1956). אולם במקרים אלה המוגבלות מתמצה בקושי להעמיד צאצאים, ולא עולה על הפרק שאלת גידולם, אשר היא שנמצאת בדרך כלל בלב הדיון בנוגע להורות של א/נשים עם מוגבלות.

רובד אחר של הקושי של נשים עם מוגבלות הוא יחסה השלילי של החברה כלפיהן כאימהות. הן בישראל והן בעולם עדיין מושלות בכיפה דעות שליליות וסטיגמות, המציבות מולן חסם כבד משקל. בתחום ההורות במיוחד יש פער תפיסתי בין התפקוד הנדרש מאם "נורמלית" לבין "אי המסוגלות" והתלות הנלווית למושג המוגבלות (מור, 2012). אימהות שכזו סותרת גם רעיונות ניא-אאווגניים, שעיקרם אי העברת המוגבלות בתורשה ומניעת גידולו של דור עתיד "פגום" (Rimmerman, 2013).

8 אימהות המתאפשרת לפי חוק ההסכמים לנשיאת עוברים ולפי הפסיקה העוסקת בפונדקאות חו"ל.

לאורך ההיסטוריה הופרו זכויותיהם להורות של אנשים עם מוגבלות. במחצית הראשונה של המאה ה-20 אף רווחה באירופה ובארצות הברית פרקטיקה של עיקור בכפייה בחסות החוק (Martin III, 2007). דעות שליליות, סטיגמות ואפליה רווחות גם כיום, כמו גם עיקור והפלות בכפייה, שיעור גבוה של ילדים הנלקחים לאימוץ ולאומנה, יחס מפלה בהליכי משמורת, מניעת גישה לשירותי בריאות הקשורים לילודה ומניעת אימוץ ילדים בידי אנשים עם מוגבלות. זאת ועוד, העדר מודעות של שירותי הרווחה לצרכים של הורים עם מוגבלות מוביל לחוסר בתמיכה המותאמת לקשיים שמעוררת ההורות ולהתערבות רק בשעות משבר (Kallianes & Rubinfeld, 1997; National Council on Disability Report, 2012; Odegard, 1993; Preston, 2010; Watkins, 1995).

המתח שבין המדיניות מעודדת הפריור לבין אי סיועה של המדינה בגידול ילדים בכלל (דונת, 2010) בא לידי ביטוי ביתר שאת, כאשר מדובר בהורים עם מוגבלות, כי למה על המדינה לסייע בהבאת ילדים לעולם, כשהיא סבורה שהוריהם לא יוכלו לגדלם כראוי, והם יהיו לנטל עליה? אם כן, הגישה הרואה באימהות תפקיד נשי הכרחי מוציאה מכלל זה נשים עם מוגבלות. לחברה הרואה באישה אמצעי להולדה ולגידול ילדים אין חפץ באם עם מוגבלות, שתזדקק אולי לתמיכה. נשים עם מוגבלות מקבלות אפוא מסרים סותרים: מחד גיסא תנאי הכרחי לאושרה ולמימושה של כל אישה הוא הולדה ואימהות (Saxton, 2010), ומאידך גיסא כאישה עם מוגבלות היא נתפסת כלא מסוגלת למלא את תפקידי ההורות "נורמלית" לפי הגדרת החברה (Walsh, 2014).

אף שהעמדות השליליות שתוארו מנותקות פעמים רבות מהמציאות, הן משפיעות על תפיסת האימהות של נשים עם מוגבלות ועל הדרך שבה ילדיהן תופסים את הורותן. על כן הקושי הכרוך באימהות נובע, לא רק מהמגבלה, אלא מהעדר נגישות לשירותים ומדעות קדומות בנוגע לתפקודים אימהיים אידיאליים או נורמטיביים (Schooley, 2013; Walsh-Gallagher, 2012).

ואכן נשים עם מוגבלות דיווחו שהחברה השפיעה על אי רצונן או על תפיסתן את מסוגלותן להיות אימהות. הן רואות את עצמן כתוצר של תרבות שבה אין הגוף, הנפש או כישורי השכל הנכים מתאימים לאימהות (Smith, 1995). אלה שהביאו ילדים דיווחו על החשש שילדיהן יילקחו מהן בשל אי תפקוד הורי (Preston, 2010). עוד הן דיווחו על מחסור במודלים (Hayward, 2014), משום שבדרך כלל אין אימהות עם מוגבלות נמנות עם הקבוצה האמונה על מתן פרשנות ומשמעות למושגים חברתיים (Walsh, 2014). לכן הן נחשבות פעמים רבות אגואיסטיות או לא מציאותיות, ורצונן להיות אימהות חותר תחת נורמות מערביות חברתיות נוהגות של אימהות אידיאלית וילדות אידיאלית (Cassiman, 2011).

אין מחלוקת על הצורך של אימהות עם מוגבלות בסיוע ובתמיכה, פסיים ונפשיים, מעת לעת. לצד זאת יש להן חוזקות כבדות משקל, ומחקרים שבחנו חוויות של ילדים להורים עם מוגבלות העלו חסרונות אך גם יתרונות (Minaki, 2014; Shpigelman, 2015). אחד

החסרונות הבולטים ביותר הוא גורם חיצוני – יחסה השלילי של החברה כלפי הוריהם (ושלר, 2009).

על גישות של שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, שתוארו בפרק הקודם, לחול גם בתחום זה, משום שאימהות עם מוגבלות לא רק מצטמצמת לבית המשפחה; היא ממלאת תפקיד מרכזי בחיי האם, במימוש עצמה, בהשתלבותה במרחב החברתי (גלעד 2007; Shpigelman, 2015), ויחסי משפחה הם אחד הנדבכים המרכזיים של שילוב אנשים עם מוגבלות בקהילה (Rimmerman, 2015).

מעבר ליישום רעיון ההתאמות, שעומד בבסיס שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלות, גם בערוץ ההורות ניתן ליישם רעיונות מורכבים יותר שתוארו בפרק הקודם (באמצעות התאמות פיסיקות, כלכליות ובירוקרטיות להורות), כמו נקודת המבט האוניברסלית, המכירה בכך שכמעט כל אדם חווה מוגבלות במהלך חייו, וכמו נקודת המבט של יחסי גומלין בין אנשים לבין עצמם וסביבתם ("עצמאותות") כמרכיב מהותי של המשגת המוגבלות. נקודות מבט אלה מתאימות במיוחד למקום שבו נפגשות האימהות והמוגבלות, ולמעשה יש בהן כדי להשליך גם על אימהות ללא מוגבלות, משום שבעולם המערבי מצפים בדרך כלל מהאימהות שימלאו את משימותיהן ההוריות ללא קושי וללא תמיכה של ממש. בחלל נורמטיבי כזה אין מקום לאימהות עם מוגבלות, שהצורך שלהן בעזרה נתפס כלא לגיטימי (Minaki, 2014).

בהתאם לגישה האוניברסלית, ככל שיראו במוגבלות מגוון אנושי ולא חיסרון, וככל שתשתרש התפיסה שעל אימהות, עם וללא מוגבלות, לקבל תמיכה מוסדית, כך תלך ותתגבש תפיסה שלמה והומנית של האימהות עצמה כתפקיד חשוב אך עתיר קשיים וראוי לתמיכה, ויילכו ויצטמצמו תופעות שונות הנלוות לא פעם לאימהות, כגון חרדות, מתח ואפילו דיכאון אחרי לידה (Filax & Taylor, 2014). עקב כך יראו גם בצורכיהן של אימהות עם מוגבלות צרכים לגיטימיים, ולא עילה לשלילת מסוגלותן וזכותן לאימהות פעילה (Braswell, 2015).

ביסוס הזכות להורות במשפט הישראלי וירידת קרנה של ההורות הגנטית

כדי להבהיר את הקשר בין מוגבלותה של אורה לבין ההכרה באימהותה כנגזרת של שוויון זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות, יש לראות את המקרה על רקע ביסוס הזכות להורות וקביעת הורות משפטית.

הגדרת מימוש ההורות כזכות אינה ההגדרה היחידה האפשרית; ניתן להגדיר את מימוש ההורות כחובה (מרקוס, 2014), כתפקיד, כיחסים (זפרן, 2006), כעול ואף כמצווה (מצוות פרו ורבו, בראשית א, כח). מהותה של ההורות כזכות מתבססת, משנדרש סיוע המדינה במימושה או באי שלילתה או, כמו במקרה של אורה, באי התערבות במימושה. אז יש

להוכיח את הזכות להורות ולהידרש להגדרות ולמבחנים, ההופכים את המרחב האינטימי לציבורי ותכונות מופשטות לכללים ברורים (גלעד, 2007; קלעי, 2014).

הזכות להורות נבחנת בזירה המשפטית. אולם המשפט והחברה מנהלים יחסי גומלין. המשפט משקף את הערכים המקובלים בתחום המשפחה ובה בעת מוביל להכרה חברתית (מרקוס, 2014). ואכן בישראל האתוס המשפחתי ועידוד הילודה באים לידי ביטוי בפסיקה ובחקיקה, ובית המשפט העליון הכיר בזכות להביא ילדים לעולם כצורך קיומי בסיסי, טעם החיים, תמצית ההווה והגשמת העצמיות וכזכות יסוד בעלת מעמד חוקתי שיש להגן עליה, הן כזכות עצמאית והן כנגזרת מעקרונות כבוד האדם, הזכות לחירות, לפרטיות או לאוטונומיה (ברק-ארז, 1996). אף שההורות ה"מועדפת" הייתה ועודנה הורות פיסיוולוגית/גנטית (טריגר, 2013), השליטה באמצעים טכנולוגיים ובירוקרטיים לא אמורה להביא להגבלת זכות זו (ברק, 2013).

אולם לצד הכרה חוקתית זו לא התפתח הסדר מפורש המצהיר על הזכות להפוך הורה, כך שהשאלה המרכזית היא מהו היקף הזכות ומהי ההגנה המוקנית לה (זפרן, 2015). זאת ועוד, על רקע מעמדה החוקתי, מעניין להיווכח שחלק נרחב מהסדרת מימוש הזכות נעשה בדרכים שונות ולא תמיד מתואמות – בחקיקת משנה, בהנחיות פנימיות, בפסיקה – וכך נפתח פתח לפרשנויות שונות (טריגר, 2013), כפי שקרה גם במקרה של אורה.

עוד מאפיין מעניין הוא ההבחנה בין הזכות להבאת ילד לעולם לבין הזכות לגדלו. ככלל נדונה הזכות להורות בהרחבה בעיקר בהיבט הראשון, ואילו הדיון בנוגע לזכות הגידול מתמקד בעקרון טובת הילד. הלכה למעשה לא באמת ניתן להפריד בין שני ההיבטים (זפרן, 2015). הדיון בנוגע להבאת ילד לעולם תמיד יקפל בתוכו הנחה שהאישה ש"תורשה" לעשות זאת גם תגדלו. ואכן במקרה זה, אף שלא טענו זאת במפורש, עמדו בבסיס ההחלטות שיקולים של טובת הילדה ומסוגלות הורית.

זאת ועוד, הסתירה בין המדיניות הישראלית מעודדת הפרייה לבין אי תמיכה המדינה בהורים לילדים (דונת, 2010; הקר ופרנקל, 2005) עשויה להסביר את יחסה החשדני של המדינה כלפי זכותה של אישה עם מוגבלות להפוך לאם מפאת החשש שתזדקק לתמיכה בגידולו.

היבט מרכזי בשיח הזכות להורות, הרלוונטי לענייננו, הוא ההמעטה בחשיבות הקשר הגנטי בין ההורה לילדו. בישראל אין הסדר חוקי המגדיר הורות, אולם נקודת המוצא היא פיסיוולוגית-גנטית. כמו כן מוכרת הורות חוקית מכוח אימוץ, בארץ ובחו"ל. עם השנים, בעקבות התפתחויות טכנולוגיות בתחום הפרייה, כמו גם שינויים חברתיים והכרה בזוגות חד מיניים ובהורות יחידנית, התפתחו הסדרים חוקיים, פסיקטיים ומנהליים להכרה במגוון אפשרויות אחרות (מרקוס, 2014).

הסדרים אלה, ברובם ובמהותם, ממעיטים בחשיבותה של ההורות הגנטית והפיסיוולוגית. כך למשל נוהגות חזקות פיסיוולוגיות וגנטיות ולפיהן האישה היולדת היא האם, ובעלה או בן זוגה

הוא האב,⁹ והחוק אף אוסר להפריך את החזקה באמצעות בדיקה גנטית, מחשש לממזרות (מרקוס, 2014). בהתאם לחוק תרומת ביציות, התש"ע-2010,¹⁰ מתאפשרת הורות לא גנטית של האם, ללא קשר לזהות האב. נוהל פונדקאות חו"ל וחוק ההסכמים (שנמתחה עליו ביקורת בטיעון שהוא מפלה זוגות ופרטים שאינם עומדים בתנאיו הצרים) (אברהם, 2017) מאפשרים הורות לא פיסיוולוגית, אם כי אין החוק מנתק אוטומטית את הקשר בין הפונדקאית ליילוד (מרקוס, 2014).

מלבד זאת ניתן להכיר בהורות מכוח זוגיות, כלומר להכיר בכך הזוג של ההורה הגנטי כהורה, ללא צורך באימוץ; למשל: בן זוגה של יולדת שנעזרה בתרומת זרע (מרקוס, 2014); כשנתרמת הפונדקאות משתמשת גם בתרומת ביצית, והזרע הוא של בן זוגה, אבי הילד (על פי חוק ההסכמים); בהליך פונדקאות חו"ל, כשרק אחד מבני הזוג הוא ההורה הגנטי, יקבל בן הזוג האחר צו הורות פסיקתי (בג"צ 566/11).

אין ההכרה בהורות מכוח זוגיות מוענקת לכל בן זוג של ההורה הגנטי, אלא לאדם שהיה בן זוגו בתהליך הבאת הילד, תוך מתן חשיבות ליסוד הכוונה וההסכמה. כלומר: זה שיזם את הבאת הילד לעולם והתכוון לגדלו יוכר כהורה (מרקוס, 2014). מעבר לכך, בבית המשפט העליון הובעו דעות האומרות שהדרישה לקשר גנטי עשויה להפלות בין הורים (בג"צ 566/11) ושראוי להסדיר בחקיקה הרחבה של הורות ללא קשר גנטי, להורים שאין להם חלופות אחרות (השופט מלצר בעניינה של אורה). ליסוד הכוונה הייתה חשיבות מכרעת אף בפסיקה בארצות הברית, שם, במסגרת הליך גירושין, הוכרה על בסיס כוונה בלבד הורות לילדה שבאה לעולם ביוזמת צדדים שאין להם קשר גנטי או ביולוגי אליה (In re Marriage of Buzzanca, 61 Cal. App. 4th 1410, 1998).

אפשרויות מגוונות אלה נפתחות הודות לטכנולוגיות פריון מתוחכמות ולשימוש נרחב בהן, בסבסוד ממשלתי נרחב (גולן וגולן 2017; טריגר, 2013). השימוש בטכנולוגיות שנועדו לקדם ערך מסוים (העמדת צאצאים גנטיים) לצרכים אחרים יוצר מציאות משפטית וחברתית חדשה, ומחייב את בית המשפט להתמודד עם תוצאותיו ללא כלים קונקרטיים (בג"צ 4077/12), ולקבל החלטות בהתאם להשקפה המוסרית ולעקרונות כלליים, כגון זכויות אדם, כוונת הצדדים בחוזה או טובת הילד. תרגום העובדות לקטגוריות משפטיות מושפע במידה רבה מהתוצאה הראויה בעיני המכריע (טריגר, 2013; Feenberg, 1995).

כך קרה גם במקרה של אורה. בשל תפיסות ולפיהן אימהות עם מוגבלות היא "אימהות חשודה", התעלם בית המשפט משני עניינים מהותיים: עקרונות של שוויון זכויות והתאמות לאנשים עם מוגבלות, ויישומם בתחום האימהות; הגדרתה המתפתחת של ההורות הלא גנטית

9 כשאין בני הזוג נשואים, נדרש בן הזוג לחתום על "הצהרת אבהות", על מנת להיות מוכר כהורה, אך אין הוא נדרש להציג ראיות פיסיות בנוגע לאבהות.
10 להלן אתייחס לחוק כאל חוק תרומת ביציות.

בחוק ובפסיקה. נראה אפוא, מנקודת מבטי, שבתפר שבין טכנולוגיות פריון, מוגבלות ואימהות משקפת עמדת בתי המשפט בערכאותיהם השונות דעות חשדניות כלפי א/נשים עם מוגבלות המבקשים להיות הורים.

תפיסות חשדניות בנוגע להורות עם מוגבלות, המשתקפות בהחלטות בעניין אורה

המשפט משקף גישות חברתיות-תרבותיות, ובה בעת שותף פעיל בעיצובן ובכינוןן (מור, 2012). כפי שפורט בפרק הקודם, למרות ההתקדמות ביחסה של החברה ובחיקקה הנוגעת למשפחה ולזכויותיהם של אנשים עם מוגבלות, עדיין מפגינה המערכת אי אמון במסוגלותן לאימהות של נשים עם מוגבלות, ולא מספקת התאמות. כך, בנסיבות שבהן העמידו טכנולוגיות פריון את המדינה ואת בתי המשפט במצב חדש, הכריעה גישה זו את הכף, והתקבלו החלטות שעיקרן אי נכונות לאפשר לאורה אימהות.

אינני טוענת שהמדינה ובתי המשפט הכריעו כך מתוך כוונה שלילית. אין בלבי ספק, שהחלטותיהם התקבלו מתוך רצון למלא את התפקיד המוטל עליהם כשומרי הסדר הציבורי וטובתם של ילדים. ואולם נראה שהחלטות אלה מעידות על סטיגמות ועל גישות שליליות (טל, 2013) כלפי הורות של אנשים עם מוגבלות, כפי שאראה להלן.

תפקיד בית המשפט כמקדם זכויותיהם של אנשים עם מוגבלות לא בא אפוא לידי ביטוי, ושיקולים כבדי משקל של שוויון נדחקו לקרן זווית. בפרק אחרון זה אבקש להראות שבמקרה של אורה לא הצליחה המדינה ליישב בין מוגבלותה לבין תפיסת האימהות הנורמטיבית, ושעמדה זו היא שהובילה לתוצאה.

שוויון מהותי וחובת התאמות

שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות משמעו, כאמור לעיל, לא רק שוויון פורמלי, אלא עריכת התאמות. בעניינה של אורה נדרשה התאמה בירוקרטית-משפטית של השימוש בטכנולוגיות פריון ובעקרונות פונדקאות חו"ל, אך בהיעדרה לא מומשה זכותה להיות אם. ניתן אף לומר, שבעניינה התבקשה המדינה לכבד את הזכות להורות במובנה השלילי, הלא מתערב, השמור לא רק להורות שיש בה מרכיב פיסולוגי או גנטי (זפרן, 2015).

בתי המשפט בערכאותיהם השונות, שהכירו בהורות משפטית מסוגים שונים, לא שעו לטענות שבתחום ההורות, המסדיר זכויות חוקתיות ובסיסיות המקדמות שוויון של אנשים עם מוגבלות, יש מקום ליישם עקרונות התאמה ואפליה מתקנת, במיוחד על רקע הכרה משפטית בזכות אנשים עם מוגבלות לשוויון והתאמות בתחומים אחרים, כגון תעסוקה (בג"צ

6069/10). כך נוצר אפקט מצטבר של שתי פגיעות בזכויות חוקתיות שונות: הזכות לשוויון וזכות ההורות (זפרן, 2015).

כך היה לאורך כל גלגוליו של התיק: בבית המשפט לענייני משפחה לא נדונו השלכות המוגבלות כמעט כלל. בבית המשפט המחוזי נפסק במפורש, שאין מקום למתן התאמות לאורה כאישה עם מוגבלות, ושהשוויון יתבטא ביחס שווה פורמלית כלפיה וכלפי נשים אחרות. יחס אחר, כך לגישת בית המשפט, יהיה אפליה פסולה. גם בית המשפט העליון קבע שהגדרת זכות ההורות על פי זיקה גנטית או פיסיוולוגית היא הגדרה של ביולוגיה ויכולת פיסית, ולא אפליה שנוצרה על פי דין.

קביעות אלה מנוגדות לעקרונות של שוויון זכויות והתאמות לאנשים עם מוגבלות, משום שאף שהן מכירות במגבלותיה של אורה בתחום ההורות, הן דוחות לחלוטין את השלכותיהן, כשהן מתעלמות מכך שמניעת שימוש בטכנולוגיות רבייה שוללת למעשה את זכותה לאימהות (Daar, 2008) ושהחלת נורמות נייטרליות לכאורה הובילה לתוצאה מפלה (Stein & Waterstone, 2006). אין ההחלטה פוגעת בכלל הציבור, אלא בעיקר בנשים עם מוגבלות כמו אורה, שאין להן אפשרות להיות אימהות בדרך אחרת, ורבות מהן נזקקות לטכנולוגיות פריון.

ההתייחסות היחידה למוגבלות במובנה זה הייתה של השופט מלצר, אולם גם הבנתו שהמוגבלות יוצרת אי שוויון בתחום הפריון לא הובילה למתן מבוקשה של אורה.

המעטה בחשיבות הגנטיקה והשלכותיה

כאמור לעיל, נוטים להמעיט בחשיבות ההורות הגנטית, בד בבד עם ההכרה במגוון הורות רחב, לרבות הורות מכוח זוגיות, שהיא למעשה הורות "כוונתית" או הסכמית (מרגלית, 2015).¹¹ עם זאת ביססה המדינה את טענותיה על ההיבט השלילי של העדר הקשר הגנטי, תוך התעלמות ממציאות של אימוץ וטכנולוגיות רבייה "חוקיות" ללא קשר גנטי. גם פסקי הדין בערכאות השונות ביססו את החלטותיהם על העדר הקשר הגנטי, בלי לשקול התאמות לאנשים עם מוגבלות. גישה זו מטרידה במיוחד נוכח הגמישות שמגלים בתי המשפט בשנים האחרונות כלפי תבניות של משפחות אלטרנטיביות, כך שעוד צעד קדימה הוא לא מהלך כה מהפכני ומרחיק לכת (מרקוס, 2014). ההתעלמות הבולטת ביותר היא ההתעלמות מחשיבות הכוונה. כמו בן זוג של ההורה הגנטי, שנחשב שותף מלא להולדה, גם כוונתה של אורה עמדה בבסיס הבאת התינוקת לעולם, ובלעדיה לא היתה זו נולדת (זפרן, 2006).

11 אף שהוא מצדד בהורות הסכמית, טוען מרגלית במאמרו זה, שהמקרה של אורה אינו מצדיק הכרה בהורות כזו, משום שההסכם נעשה ללא פיקוח ורגולציה.

ההסתמכות הגורפת של המדינה ובתי המשפט על העדר הקשר הגנטי מקשה גם מכיוון אחר: כפי שצוין לעיל, הייתה האם הנושאת במקרה זה קרובת משפחה של אורה, ובמסגרת ההליכים שהתנהלו היא ביקשה שאורה תוכר כאם, ואמרה שאם לא תוכר ככזו, היא עצמה מוכנה לשמש כאם. כאם הנושאת או האם הביולוגית היא הייתה אמורה לקבל "זכות קדימה משפטית" (חוק ההסכמים, בע"מ 1118/14 עמ' 12). זאת ועוד, האב הגנטי (תורם הזרע) הביע את רצונו המפורש בכך שאורה תוכר כאמה של התינוקת.

בסופו של דבר נמסרה התינוקת למשפחת אומנה שגם לה, מן הסתם, אין כל קשר גנטי אליה, ובית המשפט קבע שניתן יהיה להתחיל בהליכי אימוצה בידי משפחה זו או כל משפחה אחרת, גם היא ללא קשר גנטי אליה. קשה בעיניי ליישב החלטה שכזו – החלטה המבוססת כל כולה על העדר קשר גנטי, מצד אחד, והמתעלמת מגורם עם קשר ביולוגי (האם הנושאת) ומבקשתו של גורם עם קשר גנטי (האב תורם הזרע), מהצד האחר, ובסופו של דבר מכריעה לטובת קשר הורות לא גנטי במובהק. התנהלות זו מלמדת, לטעמי, שהעדר הקשר הגנטי לא היה הטיעון היחיד שעמד מאחורי ההחלטות.

אלמנט ה"עונש", החשש מסחר בילדים וטובת הילדה

סתירה זו בנושא הקשר הגנטי מעצימה את אלמנט ה"עונש" שבפעולות המדינה, משום שבית המשפט לא פסק בשאלה תיאורטית בנוגע לזכותה של אורה להביא תינוקת לעולם, אלא צידד בהרחקתה מתינוקת שכבר נולדה, ואשר היא זו שהביאה ללידה. הכרעה זו נפלה, לא על בסיס טענה בנוגע למסוגלותה ההורית ובנוגע לחוקיות מעשיה – אף שלא ברור אם אין הם חוקיים, וגם אילו נטען כך, לא הייתה לטיעון זה השלכה אוטומטית על שלילת מעמד הורות (בע"מ 1118/14, עמ' 15) – אלא, לפי המדינה ובית המשפט, כדי למנוע את הישנותם של מקרים שבהם ילדים "נוצרים" ללא קשר גנטי להורים ומשום שדרך זו נוגדת את טובתם.

טיעון זה מעורר קושי, שכן הוא עומד בסתירה לפסיקה ולחקיקה המכירות בקשר לא גנטי בין הורה לילד. זאת ועוד, במקרה זה לא דובר בשאלה תיאורטית, אלא בתינוקת בשר ודם, אשר ממילא תגדל במשפחה שאין לה קשר גנטי אליה. בנסיבות אלה מסירתה למשפחת אומנה היא השתת עונש על אורה, ללא כל תועלת לילדה. זאת ועוד, באשר לחשש מסחר בילדים, הנובע מדאגה לטובת הילד, במקרה זה לא נערך דיון כלשהו על טובתה של הילדה הקונקרטיית שכבר נולדה ועל הקשר שלה עם האם הנושאת, שאמור להיות לו משקל כבד, אם לא מכריע, בהחלטה היכן תגדל.

יודגש שטענות המדינה, ולפיהן מדובר בניסיון לעקוף את חוקי האימוץ (סעיף 33 לחוק האימוץ, האוסר על מסירה פרטית שאינה מפוקחת חוקית) ולא בהליך של פונדקאות חו"ל, שנויות במחלוקת משפטית של ממש (בש"פ 5796/14), ובעניינה של אורה הסתפק בית המשפט העליון בהגדרת ההליך כ"הליך כלאיים המצוי בין פונדקאות לבין אימוץ".

מחלוקת זו לא מנעה מבתי המשפט בכל הערכאות להביע את חששם שהכרה בהורות על בסיס הסכמי עלולה להביא ל"מדרון חלקלק" ולפתוח פתח ל"תעשיית ייצור" ילדים וסחר בהם, אף שהם הבהירו שאין הם מייחסים לאורה כוונה שכזו, וחלק מהשופטים העירו שיש לשקול לתת לה מעמד מסוים בהליכי אימוץ הילדה.

חשש זה לא היה אמור, מנקודת מבטי, להכריע את הכף, ומעלה תחושה שהמקרה הפרטי של אורה הוקרב על מזבח הוודאות המשפטית, משום שמהלך העניינים כולו היה מנוגד בתכלית למהות הסחר בילדים: תורם הזרע ונושאת ההיריון הם אנשים הקרובים לאורה, ומניעיהם היו אלטרואיסטיים. זאת ועוד, כשבוחנים את המאפיינים הבעייתיים בסחר בילדים, למדים שאין הם בטלים, גם כשהמדינה היא זו המפקדת על "הסדרת" הבאתם של ילדים ומסירתם לאימוץ, ועל כן אין להצדיק מראש את העדפת ההסדרה בידי המדינה על פני הסדרה באמצעות השוק. אם כן, במקום להתנגד ללא סייג לכל פעולה עצמאית, כלומר פעולה שנעשית לא דרך הממסד, יש להתחקות אחר הסיבות להתנגדות, בדרך כלל כפייה, השחתה ואפקט הדומינו, ולבחון אותן לגופן על רקע ההקשר הרלוונטי, שבמקרה זה אינו מביא למסקנת סחר (דגן ופישר, 2016). אם המדינה סבורה שיש חשש לסחר בילדים, עליה לדאוג לרגולציה שתמנע זאת, ללא פגיעה בזכות להורות, תוך בדיקת טיב הקשר ומניעת מצבי אבסורד שבהם ילדים נותרים חסרי הורים ומעמד (בג"צ 566/11).

המוגבלות מול טובת התינוקת

המדינה וכל הערכאות המשפטיות ביססו את הכרעותיהן על ניתוח של זכויות רבייה ו"יצירת" ילדים, ולא התייחסו לזכויות גידולם או לזכויות של אנשים עם מוגבלות (מרקוס, 2016). עם זאת, סביר שמשרד הרווחה, האמון על רווחת הילדים בקשר הורה-ילד והאוחז בסמכות לנתק קשר זה במקרה הצורך, שקל היבט מהותי זה, ושהדעות החשדניות הרווחות בנוגע להורותם של א/נשים עם מוגבלות השפיעו עליו. ואכן לאורך ההליך היו רמזים לדעות המשרד בנוגע למסוגלותה של אורה ולטובת התינוקת, כמו גם בנוגע למשקלן של אלה בהליך קבלת ההחלטות.

סעיף החוק ולפיו נלקחה התינוקת מבית היולדות והושמה במשפחת אומנה הוא סעיף 12(ג)(1) לחוק האימוץ, האומר ש"ראה עובד סוציאלי [...] שהדבר מוצדק כדי למנוע נזק לילד, רשאי הוא, אף בלא הסכמת ההורים או הכרזה על הילד כבר אימוץ, לקבוע את מקום הימצאו של הילד או למסרו למי שהסכים לקבלו לביתו". בעניין זה עולה התהייה מהו הנזק שבשלו נמסרה התינוקת למשפחת אומנה. בכתבי הטענות נכתב, שנזק נגרם לילד שאינו יודע מה הם שורשיו הגנטיים. אין טענה זו יכולה להסביר את העברת התינוקת למשפחה שגם לה אין קשר גנטי אליה, ומכאן אין אלא להסיק שהנזק, מנקודת מבטה של המדינה, הוא גידולה בידי אישה עם מוגבלות.

בדיון שנערך ימים ספורים לאחר הלידה טענה באת כוח משרד הרווחה שיש לקחת בחשבון את שאלת המסוגלות ההורית בהקשר של הטיפול הפיסי בתינוקת, ושבתמקרה זה תהיה ההורות בעיקר "באמצעות אחר" (עמ' 8 לפרוטוקול). גם בכתב הטענות שהוגש לבית המשפט העליון תוארה בהרחבה מוגבלותה של אורה, אף שהמדינה טענה שהמוגבלות לא רלוונטית. זאת ועוד, במהלך הדיון ביקשה המדינה להגיש תסקיר חסוי, שסביר להניח שכלל מידע בנוגע לאורה או לתינוקת. בית המשפט החליט לא לקבל את התסקיר, ועל כן לא ניתן לדעת מה נכתב בו.

שאלת מסוגלותה של אורה וטובת התינוקת, שהיה ניתן לה משקל מכריע בכל תיק אחר שעניינו הוצאת קטין ממשפחתו, לא שיחקה לכאורה תפקיד בהחלטות המדינה ובתי המשפט בכל הערכאות; אלה התמקדו בהיבט הטכני של הבאתה לעולם. את הסיבות שבשלהן בחרה המדינה שלא לדון במפורש בהיבט המסוגלות ההורית, גידול הילדה וטובתה, ניתן רק לשער; למשל: לאורה הייתה חוות דעת המעידה על מסוגלותה ההורית, והמדינה ביקשה להימנע מעימות עמה (גם בית המשפט המחוזי קבע שאין חולק על כך שאורה תוכל להיות אם מיטיבה); או, לחילופין, לא רצתה המדינה להיתפס כבעלת דעות שליליות על אנשים עם מוגבלות.

יחס המדינה למקרים דומים. ללא מוגבלות

הפסיקה בענייני משפחה בישראל בעידן הגנטי עסקה בין השאר בהקניית מעמד, באזרחות, בכניסה לישראל ובמתן צו הורות על פי פסיקה ללא קשר גנטי. אף באחד מהמקרים שנדונו, לפני אורה ואחריה, לא דובר על ניתוק הקשר המהותי והפיסי הורה-ילד בשל העדר קשר גנטי. מעולם לא נטען שנולד "ילד ללא הורים", טיעון שאפשר להעביר את התינוקת למשפחת אומנה מיד עם היוולדה, ועל כן השפיע ללא ספק על ההחלטה הסופית.

נסיבות המקרה אכן ייחודיות. אולם כיצד הייתה המדינה נוהגת במקרה זה, כשהורה ללא מוגבלות? תשובה מסוימת לשאלה זו ניתנה כארבעה חודשים לאחר פסיקת בית המשפט העליון, כשהתבקש אותו בית משפט לקבוע אם מתווך בין הורים מיועדים לבין פונדקאיות בחו"ל מחויב לאפשר למשטרה לעיין בתיקיו (בש"פ 5796/14). בקשת המשטרה הוגשה לאחר שחשדה שאין קשר גנטי בין ההורים לילדים. בית המשפט קבע שעל המתווך למסור את התיקים כדי שיבדקו אם נעברה עברה של "קבלת דבר במרמה בנסיבות מחמירות" (סעיף 415 לחוק העונשין, התשל"ז-1977).

בפסק הדין (של השופט הנדל, שישב בדיון גם בתיקה של אורה) לא נכתב, ולו ברמז, שבמקרה שבו אין קשר גנטי מתכוונת המדינה לפעול להוצאת הילדים מביתם (למעט נסיבות שבהן ילדים נחטפו או נלקחו מהוריהם הגנטיים והם תובעים שיושבו אליהם). זאת ועוד, בהתייחסו לשאלה אם נעברה עברה פלילית, קבע בית משפט שמדובר ב"מקרה מורכב",

שאינו "קלאסי" או מוכר. מורכבות זו לא באה לידי ביטוי בהחלטות בתי המשפט בכל הערכאות בעניינה של אורה, ופסק הדין מחזק את החשש שהן הושפעו מדעות חשדניות כלפיה כאם עם מוגבלות.

דוגמה אחרת היא פסק דין שנתן בית המשפט לענייני משפחה בבאר שבע כעבור מספר שנים במקרה שבו התברר שאין קשר גנטי בין תינוק שנולד בחו"ל לבין בני הזוג שהביאו אותו ארצה. נסיבות העדר הקשר נותרו עלומות, אך צוין חשד בהחלפת תינוקות בבית החולים בחו"ל. למרות העדר הקשר הגנטי המליצו רשויות הרווחה להשאיר את הילד בידי ההורים, ובית המשפט קבע (כהחלטה זמנית עד שיסיים משרד החוץ לערוך בירורים שונים), שהם אכן ימשיכו לגדלו (תמ"ש 48817-01-17, תנ"ז 21890-08-17).

אורכו של ההליך

פסק הדין הסופי ניתן כשמלאו לילדה שנה וחצי, ונימוקיו נמסרו כשהייתה בת שנתיים ויותר. הזמן החולף הוא מרכיב מהותי בהקשר זה. במקרים אחרים, שבהם נמסרו תינוקות לאימוץ וניטש מאבק על החזרתם, שימש הזמן החולף טיעון כבד משקל להשאת הילד בחיק המשפחה המגדלת, בשל טובתו (דנ"א 6211/13). במקרה של אורה נמנעו המדינה והערכאות המשפטיות מלהעלות את טיעון הזמן החולף. ניתן לשער שנהגו כך, כי אילו הייתה מתקבלת החלטה שאורה זכאית לגדל את התינוקת, אבל לא תעשה זאת מחמת הזמן הרב שחלף, היה האשם רובץ לפתחה של המדינה, שהוציאה את התינוקת מרשותה ללא הסכמתה וללא ביסוס הנזק הצפוי לה ממנה.

עצם ההשתהות בקביעת הדיונים ובמתן פסקי הדין לכל אורכו של ההליך, בעוד התינוקת שוהה אצל משפחת אומנה, עשויה ללמד על גישת הערכאות המשפטיות ולהצביע על החלטתן הסופית שלא לאפשר לאורה לגדלה. בנסיבות אלה מתרוקנות מתוכן גם אמירות בית המשפט העליון בנוגע להענקת מעמד מסוים לאורה בהליכי האימוץ.

סיכום

מוסד האימהות בישראל, המבנה את תפקידיה של האישה כאם וכרעיה, והמצפה מהאם לתפקד ללא תמיכה של ממש, עומד בסתירה לדעות הרווחות בנוגע ליכולותיהן ההוריות המוגבלות של נשים עם מוגבלות ולהיזקקותן לסיוע בתפקידי האימהות. מגמה זו מתעצמת במיוחד על רקע התעלמות ממסדי מקשיי האימהות, אי נכונותה של המדינה לתמוך בגידול ילדים, של הורים עם וללא מוגבלות, וההסתברות שנשים עם מוגבלות יזדקקו לסיועה של המדינה כדי להפוך אימהות ולגדל ילדים.

לקשיים שאימהות עם מוגבלות ניצבות לפניהם יש היבטים שונים: היבטים אובייקטיביים, הנובעים במישרין מהמוגבלות, כגון קשיים פסיים בהולדה או קשיים פסיים, שכליים

ונפשיים בגידול; היבטים משפטיים, הנובעים מהדרך שבה הובנתה החקיקה בענייני משפחה בישראל; היבטים חברתיים, שעיקרם חסמים וסטיגמות על הורות עם מוגבלות.

אותם חסמים חברתיים, המאפיינים את הגישה הרפואית למוגבלות, מציבים את המוגבלות ואת האימהות כמושגים מנוגדים, ועל כן מאלצים נשים עם מוגבלות להתמודד עם מסרים סותרים בדבר התפקידים שעליהן למלא כנשים וכאימהות.

הגישה החברתית למוגבלות, העומדת בבסיס הדרישה לשוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, מבקרת את הסדר הקיים ומבקשת להדגיש שהמוגבלות היא תולדה של הבניה חברתית. לפי גישה זו, גם המגבלות בתחום ההורות הן פעמים רבות מגבלות לא מוקנות, אלא חסמים שהחברה מציבה. על בסיס גישה זו קובעים חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות והאמנה הבינלאומית בדבר זכויות של אנשים עם מוגבלות את חובת ההתאמות, שתכליתן להסיר אותם חסמים ושיש להחילן גם על תחום ההורות.

גישות מאוחרות יותר מדגישות את ההיבט האוניברסלי של המוגבלות, את היותה תלויה תרבות, גיאוגרפיה ויחסים. הן מתאימות במיוחד לתחום ההורות, בשל אפיונו כמערכת יחסים המשתנה תדיר, והמציפה, חליפות, את הקשיים ואת היתרונות שבמוגבלות ואת המוגבלות המצויה גם אצל הורים אשר אינם מוגדרים כאנשים עם מוגבלות.

במסגרת המאמר טענתי, שבחיבור בין גישות אלה למוגבלות לבין השינויים המתחוללים בטכנולוגיות הפרייון ובחקיקה הנוגעת לדיני המשפחה – ירידת קרנו של הקשר הגנטי בין הילד להורהו וביסוס משפטי של גישת הכוונה בכינון יחסים משפחתיים – טמון פוטנציאל להסרת החסמים העומדים לפני אנשים עם מוגבלות בתחום ההורות ולפיתוח התאמות שיסייעו להם לממש את הורותם.

חיבור זה לא התממש במקרה שבו דנתי במאמר – בקשתה של אורה מור-יוסף, אישה עם מוגבלות פיסית, לקבל הכרה כאם לילדה, אשר היא זו שזימה את בואה לעולם, אבל אין לה קשר גנטי אליה. על רקע עידן של שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות ובכד הכרה רחבה בסוגים שונים של הורות, ובעיקר כאלה שאינם גנטיים, טענתי שראוי שהמדינה תאמץ מדיניות התומכת בהורות, ובאימהות בפרט, תוך הכרה בקשיים הספציפיים ובאפליה שנוצרת, כאשר נמנעות מנשים עם מוגבלות ההתאמות הנדרשות.

ניתוח פעולות המדינה ופסקי הדין במקרה של אורה מעלים, לגישתי, חשש שבבסיס ההחלטות שהתקבלו בעניינה לא עמדו גישות של שוויון זכויות, של אוניברסליות בתחום ההורות ושל התאמות, אלא דעות קדומות וחשדות בנוגע למסוגלותה ההורית כאם עם מוגבלות, דעות המבוססות על אותן תפיסות אשר אינן מיישבות בין מושגי ההורות והמוגבלות.

מקורות

- אברהם, ח' (2017). הורות, פונדקאות, והמדינה שביניהם. **חוקים, ט**, 171-209.
- בילסקי, ל' (2004). פמיניזם ומשפחתיות בישראל: קריאה חדשה במגילת רות. בתוך א' קליינברג (עורך), **על אהבת אם ועל מורא אב, מבט אחר על המשפחה** (עמ' 194-246). ירושלים: כתר.
- ברק, א' (2013). חוקת המשפחה: היבטים חוקתיים של דיני המשפחה. **משפט ועסקים, טז**, 13-55.
- ברק-ארז, ד' (1996). על סימטריה וניטרליות: בעקבות פרשת נחמני. **עיוני משפט, כ**, 197-219.
- ברקוביץ, נ' (1999). אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל. **סוציולוגיה ישראלית, ב(1)**, 277-317.
- גולן, ש' וגולן, א' (2017). כיוונים ומגמות בפונדקאות בישראל. **עלון הביו-אתיקה האינטרנטי של פורום צפת לביו-אתיקה**.
- גלעד, ד' (2007). **חיים עצמאיים של אנשים עם-מוגבלות בקהילה: מקומה של המשפחה**. חיפה: אוניברסיטת חיפה וג'וינט ישראל – היחידה לנכויות ושיקום.
- דגן, צ' ופישר, ט' (2016). על שווים ושווים יותר: הרגולציה של האימוץ. בתוך י' בלנק, ד' לוי-פאור ור' קרייטנר (עורכים), **מסדירים רגולציה: משפט ומדיניות** (עמ' 93-114). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- דונת, א' (2010). פרו-נטליזם סדוק: נרטיבים של הולדה ואי-הולדה בישראל. **סוציולוגיה ישראלית, יא**, 417-439.
- הקר, ד' (2003). **"אימהות", "אבהות" ומשפט: ניתוח סוציולוגי של השדה המעצב הסדרי משמורת וראייה בגירושין** (חיבור לשם קבלת תואר שלישי). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- הקר, ד' ופרנקל, מ' (2005). הורות פעילה ושוויון הזדמנויות בעבודה: הצורך בשינוי מאפייני שוק העבודה. **עבודה חברה ומשפט, יא**, 275-303.
- ושלר, ד' (2009). **חויית החיים בצל הורה בעל מגבלה שכלית** (עבודה לקראת קבלת תואר מוסמך בעבודה סוציאלית). באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- זיו, נ' (2004). אנשים עם מוגבלויות – בין זכויות חברתיות לצרכים קיומיים. בתוך י' רבין וי' שני (עורכים), **זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל** (עמ' 813-854). תל אביב: הוצאת רמות.

- זפרן, ר' (2006). המשפחה בעידן הגנטי – הגדרת הורות בנסיבות של הולדה מלאכותית כמקרה מבחן. **דין ודברים**, ב, 223-280.
- זפרן, ר' (2010). זכויות הילד במשפחה כזכויות יחס. בתוך ת' מורג (עורכת), **זכויות הילד והמשפט הישראלי** (עמ' 129-158). תל אביב: הוצאת רמות.
- זפרן, ר' (2015). הזכות להורות בישראל – מימוש שוויוני בסיוע הסכמים לנשיאת עוברים? **משפטים על אתר**, ח.
- זק"ש, ד' ואייל, ח' (עורכות). (2013). **הקול השקוף: נשים מדברות על מוגבלות ופמיניזם**. חיפה: אשה לאשה.
- טל, א' (2013). **סטיגמה בקרב מעסיקים כלפי אנשים עם-מוגבלות בכלל ומוגבלות פסיכיאטרית בפרט: סקירה ודיון בהקשר לחקיקה הקיימת**. ירושלים: משרד התמ"ת, מנהל מחקר וכלכלה.
- טריגר, צ' (2013). טכנולוגיות פריון, זכויות וחרטה: מחשבות בעקבות בג"צ 4077/12 פלונית נ' משרד הבריאות. **"המשפט" ברשת: זכויות אדם, מבזקי הארות פסיקה**, 2, 9-4.
- ליפקין, נ' וסממה, א' (2013). ממעשה הרואי למוצר-מדף: נורמטיביזציה וזחלת של פונדקאות בישראל. **משפט וממשל**, טו(2-1), 435-498.
- מור, ש' (2012). אנשים עם-מוגבלויות בתעסוקה – מתיקון הפרט לתיקון החברה. **עיוני משפט**, לה, 97-150.
- מרגלית, י' (2012). על קביעת הורות משפטית בהסכמה כמענה לדילמת קביעת ההורות בעד החדשה. **דין ודברים**, ה, 553-600.
- מרגלית, י' (2015). ככה לא בונים הורות הסכמית. **"המשפט" ברשת: זכויות אדם, מבזקי הארות פסיקה**, 46, 5-19.
- מרקוס, ט' (2014). צריך (רק) שניים לטנגו? על האפשרות להכיר ביותר משני הורים לילד אחד. **משפטים**, מד, 415-475.
- מרקוס, ט' (2016). על הזכות להורות של אנשים עם מוגבלויות – הרהורים על התאמתו של פסק הדין בעניין אורה מור יוסף לבחינת הסוגיה. **משפט מפתח – כתב העת של פרקליטות המדינה**, 4, 8-18.
- ספיר, ג' (2011). הצדקות לחובה לערוך התאמות בתחום התעסוקה בעבור אנשים עם-מוגבלות. **משפט וממשל**, יג, 411-438.
- פוגל-ביז'אווי, ס' (1999). משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט מודרניות. בתוך ד' יזרעאלי, א' פרידמן, א' דהאן-כלב, ח' הרצוג, מ' חסן, ח' נוה וס' פוגל-ביז'אווי

- (עורכות), **מין מיגדר ופוליטיקה** (עמ' 107-166). תל אביב: קו אדום, הקיבוץ המאוחד.
- קרון, א' (2001). להיות "אשה", להיות "נכה" – אפליה כפולה. **רפואה ומשפט – ספר היובל**, 277-273.
- קלעי, ח' (2014). הורים חשודים – פיקוח ושליטה משפטיים על משפחות לא הטרונורמטיביות בעקבות בג"צ 566/11 ממת-מגד נ' שר הפנים. "**המשפט" ברשת: זכויות אדם, מבזקי הארות פסיקה**, 28, 5-34.
- קרון, ת' (1999). **נשים ורודות**. תל אביב: עם עובד.
- רוטלר, ר' וגיל, ר' (2010). על הספקטרום ומעבר לו: ייצוג אנשים אוטיסטים – שונות, יכולות, זכויות ומה שביניהן. **מעשי משפט**, ג, 83-101.
- Albin, E. (2014). Universalising the right to work of persons with disabilities: An equality and dignity based approach. In V. Mantouvalou (Ed.), *The right to work: Legal and philosophical perspectives*. (pp. 61-85). Oxford: Hart.
- Braswell, H. (2015). My two moms: Disability, queer kinship, and the maternal subject. *Hypatia* 30(1), 234-250.
- Cassiman, S. A. (2011). Mothering, disability and poverty: Straddling borders, shifting boundaries, and everyday resistance. In C. Lewiecki-Wilson & J. Cellio (Eds.), *Disability and mothering: Liminal spaces of embodied knowledge*. (pp. 289-301). New York: Syracuse Press.
- Coffey, L. (2012). A rights-based claim to surrogacy: Article 23 of the convention on the rights of persons with disabilities. *Michigan State International Law Review* 20(2), 259-291.
- Daar, J. F. (2008). Accessing reproductive technologies: Invisible barriers, indelible harms. *Berkeley Journal of Gender, Law & Justice* 23(1), 18-82.
- Dorfman, D. (2015). The inaccessible road to motherhood – The tragic consequence of not having reproductive policies for Israelis with disabilities. *Columbia Journal of Gender and Law*, 30(1), 49-83.
- Feenberg, A. (1995). *Alternative modernity: The technical turn in philosophy and social theory*. Oakland, CA: University of California Press.
- Filax, G. & Taylor, D. (2014). Introduction. In G. Filax & D. Taylor (Eds.), *Disabled mothers* (pp. 1-18). Canada: Demeter Press.

- Foley, E. P. (2002). Human cloning and the right to reproduce. *Albany Law Review*, 65, 625-648.
- Garland-Thomson, R. (2002). Integrating disability, transforming feminist theory. *NWSA Journal* 14(3), 1-32.
- Hayward, K. (2014). It's a miracle. In G. Filax & D. Taylor (Eds.), *Disabled mothers* (pp. 71-86). Canada: Demeter Press.
- Kallianes, V. & Rubenfeld, P. (1997). Disabled women and reproductive rights. *Disability and Society*, 12(2), 203-222.
- Martin, M. D. (2007). The dysfunctional progeny of eugenics: Autonomy gone awol. *Cardozo Journal of International and Comparative Law*, 15, 371.
- Megret, F. (2008). The disabilities convention: Toward a holistic concept of rights. *International Journal of Human Rights*, 12(2), 261-278.
- Minaki, C. (2014). Scrutinizing and resisting oppressive assumptions about disabled parents. In G. Filax & D. Taylor (Eds.), *Disabled mothers* (pp. 31-48). Canada: Demeter Press.
- Mutcherson, K. M. (2009). Disability dreams of parenthood: The fertility industry, anti-discrimination, and parents with disabilities. *Law and Inequality*, 27(2), 311-364.
- Odegard, J. (1993). The Americans with disabilities act: Creating "family values" for physically disabled parents. *Law and Inequality*, 11, 533-563.
- Oliver, M. J. (1990). *The politics of disablement: A sociological approach*. Houndmills, Basingstoke: Macmillan.
- Powell, R. M. & Stein, M. A. (2016). Persons with disabilities and their sexual, reproductive, and parenting rights: An international and comparative analysis. *Frontiers of Law in China*, 11(1) 53-85.
- Preston, P. (2010). *Parents with disabilities*. Berkeley, CA: Through the Looking Glass, Center for International Rehabilitation Research Information and Exchange.
- Rimmerman, A. (2013). *Social inclusion of people with disabilities: National and international perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Rimmerman, A., Soffer, M., David, D., Dagan, T., Rothler, R., & Mishaly, L. (2015). Mapping the terrain of disability legislation: The case of Israel. *Disability & Society*, 30(1), 46-58.
- Rimmerman, A. (2015). *Family policy and disability*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rocking the Cradle: Ensuring the rights of parents with disabilities and their children* (2012). Washington DC: National Council on Disability.
- Saxton, M. (2010). Disability rights and selective abortion. In L. J. Davis (Ed.), *The disability studies reader* (3rd Edition) (pp. 120-132). New York and London: Routledge.
- Schooley, R. (2013). The 'other' mother: Mothering with a physical disability in a disabling society. *Footnotes*, 6, 86-96.
- Shakespeare, T. (2000). Disabled sexuality: Toward rights and recognition. *Sexuality and Disability*, 18(3), 159-166.
- Shakespeare, T. & Watson, N. (2001). The social model of disability: An outdated ideology? In S. N. Barnatt & B. M. Altman (Eds.), *Research in social science & disability (Vol. 2): Exploring theories and expanding methodologies* (pp. 9-29). Oxford: Elsevier Science.
- Shakespeare, T. (2006). *Disability rights and wrongs*. Abingdon: Routledge.
- Shalev, C., Moreno, A., Eyal, H., Leibel, M., Schuz, R., & Eldar-Geva, T. (2016). Ethics and regulation of inter-country medically assisted reproduction: A call for action. *Israel Journal of Health Policy Research*, 5, 59.
- Shpigelman, C. N. (2015). How to support the needs of mothers with physical disabilities? *Disability and Rehabilitation* 37(11), 928-935.
- Smith, D. (1995). *The conceptual practices of power: A feminist sociology of knowledge*. Toronto: University of Toronto Press.
- Stein, M. A. (2004). Same struggle, different difference: ADA accommodations as antidiscrimination. *University of Pennsylvania Law Review*, 153, 579-673.
- Stein, M. A. & Waterstone, M. E. (2006). Disability, disparate impact, and class actions. *Duke Law Journal*, 56, 861-922.

- Swaine, J. & French, S. (2000). Toward an affirmation model of disability. *Disability & Society*, 15(4), 569-582.
- Walsh, S. (2014). Where do babies come from? Meeting Joanne and Kyle: A reflection on mothering, disability and identity. In G. Filax & D. Taylor (Eds.), *Disabled mothers* (pp. 21-30). Canada: Demeter Press.
- Walsh-Gallagher, D., Sinclair M., & McConkey, R. (2012). The ambiguity of disabled women's experiences of pregnancy, childbirth and motherhood: A phenomenological understanding. *Midwifery*, 28, 156-162.
- Watkins, C. (1995). Beyond status: The Americans with Disabilities Act and the parental rights of people labeled developmentally disabled or mentally retarded. *California Law Review*, 83(6), 1415-1475.
- Watson, N., McKie, L., Hughes, B., Hopkins, D., & Gregory, S. (2004). (Inter)Dependence needs and care: The potential for disability and feminist theorists to develop and emancipatory model. *Sociology*, 38, 331-350.
- Zola, I. K. (1989). Toward the necessary universalizing of disability policy. *The Milbank Quarterly*, 67, 401-428.